

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΛΟΥΚΙΔΟΥ

Η ΑΡ[Ρ]ΕΝΑ ΤΗΣ ΚΟΝΩΝΙΑΣ

ΠΟΛΙΤΩΝ

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2010-2014

Εκδότης: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)

Πάροχος Υπηρεσίας ePublishing: Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου (ΕΚΤ)

Copyright © 2020 Κατερίνα Λουκίδου

Επιμέλεια: Μαρία Τοπάλη, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

Σελιδοποίηση: thinking.gr

Η χρήση του περιεχομένου καθορίζεται από την άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Παρόμοια Διανομή 4.0 Διεθνές.

Προκειμένου να δείτε αντίγραφο της άδειας επισκεφθείτε την ακόλουθη σελίδα:

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/deed.el>

Η έκδοση διατίθεται online στη διεύθυνση <http://ebooks.epublishing.ekt.gr/>

ISBN: 978-960-6834-31-8 (pdf)

Η παρούσα ηλεκτρονική έκδοση πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Έρευνα, Εκπαίδευση και Υποδομές: ο τριγωνισμός των αξόνων στρατηγικής ανάπτυξης του ΕΚΚΕ (REDI)» (MIS 5002378) που εντάσσεται στη «Δράση Στρατηγικής Ανάπτυξης Ερευνητικών και Τεχνολογικών Φορέων» και χρηματοδοτείται από το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία» στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2014-2020, με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης)

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΛΟΥΚΙΔΟΥ

**Η ΑΡ[Ρ]ΕΝΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΠΟΛΙΤΩΝ
ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ
ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2010-2014**

ΑΘΗΝΑ 2020

Ευχαριστίες

Το βιβλίο αυτό βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη διδακτορική μου διατριβή που υποστήριξα το Νοέμβριο του 2017 στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Γι αυτό θα ήθελα ευχαριστήσω καταρχάς τα μέλη της τριμελούς επιτροπής της διατριβής μου, τους καθηγητές Χρήστο Λυριντζή και Δημήτρη Σωτηρόπουλο και την καθηγήτρια Μάρω Παντελίδου Μαλούτα για τη συνεχή και ουσιαστική καθοδήγησή τους όλα αυτά τα χρόνια.

Ευχαριστώ επίσης το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών για τη δυνατότητα της ελεύθερης σε πρόσβαση έκδοσης της παρούσας μελέτης καθώς και τους/τις δύο ανώνυμους/ες κριτές για τις πολύτιμες παρατηρήσεις τους, που εμπλούτισαν τη δουλειά μου.

Ευχαριστίες οφείλω στους/στις ενεργούς/ές πολίτες, άνδρες και γυναίκες, της Θεσσαλονίκης και εκπροσώπους των οργανώσεων για το χρόνο που αφιέρωσαν στις συνεντεύξεις και τις κουβέντες μας. Στους ανθρώπους που από διάφορες θέσεις διευκόλυναν τη δουλειά μου. Στους/στις συναδέλφους/ισσες και τους φίλους/ες μου που με υποστήριξαν με όποιον τρόπο μπορούσε ο καθένας και η καθεμιά. Στους οικείους μου και τον Γιώργο για τη σταθερή τους παρουσία δίπλα μου. Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στον Άλκη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
Το αντικείμενο του βιβλίου.....	9
Η Θεσσαλονίκη ως περιβάλλον έρευνας.....	13
Μεθοδολογία-περιγραφή δείγματος.....	15
Ορισμοί: «Τυπικές» και «άτυπες» «οργανώσεις».....	19
Περίληψη.....	21
ΜΕΡΟΣ Ι	
Θεωρητική συζήτηση.....	23
Κεφάλαιο 1.....	25
1.1. Απόπειρες εννοιολόγησης και αποτύπωσης της κοινωνίας πολιτών.....	25
Η ιστορία της έννοιας και νεότερες εννοιολογικές αναζητήσεις.....	25
Καταμέτρηση της κοινωνίας πολιτών, οργανώσεις «κάτω	
από το ραντάρ» και «αντι-οργανώσεις».....	30
1.2. Κοινωνία πολιτών και κράτος.....	32
1.3. Η φεμινιστική κριτική στην κοινωνία πολιτών.....	37
1.4. Κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα.....	44
1.5. Κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης.....	48
ΜΕΡΟΣ ΙΙ	
Η εδραίωση της άτυπης κοινωνίας πολιτών και η εξάπλω-	
ση των αντι-οργανώσεων.....	53
Κεφάλαιο 2	
Ποσοτικές όψεις της κοινωνίας πολιτών την περίοδο 1990-2012.....	55
2.1. Τάση ίδρυσης σωματείων την περίοδο 1990-2012.....	55
2.2. Μια αποτύπωση των νέων συλλόγων της περιόδου 2000-2012.....	57
2.3. Θεματικές προτιμήσεις της σωματειακής οργάνωσης.....	63
2.4. Ιδρύσεις οργανώσεων ανά κατηγορία με έμφαση στην	
περίοδο 2010-2012.....	65
2.5. Η αλληλεπίδραση σωματείων και οικονομικής κρίσης	
με βάση τη σχέση των οργανώσεων με το κράτος.....	68
2.6. Συμπεράσματα.....	71
Κεφάλαιο 3	
Ποιοτικές όψεις της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη.....	75
3.1. Εσωτερική οργάνωση.....	75
Επιλογή τύπου οργάνωσης.....	75
Χρονολογία ίδρυσης.....	81
Συμμετοχή στις οργανώσεις (ενεργά μέλη).....	84
Τρόπος λήψης αποφάσεων.....	87
Δικτύωση οργανώσεων.....	89
3.2. Μεταβολές στις οργανώσεις και αλληλεπιδράσεις με	

την οικονομική κρίση.....	91
Μεταβολή αντικειμένου.....	91
Μεταβολές στη συμμετοχή.....	95
Συμμετοχή στις συγκεντρώσεις των «Αγανακτισμένων» και σε διαμαρτυρίες κατά του Μνημονίου.....	98
3.3. Συμπεράσματα.....	102
Ο τύπος ως βασικό στοιχείο διαφοροποίησης της δράσης των ομάδων και της στάσης τους απέναντι στο κράτος την περίοδο της κρίσης.....	102
Αντι-οργανώσεις.....	106
ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ	
Η ενεργοποίηση των γυναικών στην κοινωνία πολιτών την περίοδο της κρίσης.....	109
Κεφάλαιο 4	
Φύλο και κοινωνία πολιτών την περίοδο της κρίσης.....	111
4.1. Η συμμετοχή των γυναικών στον βασικό πυρήνα των οργανώσεων... ..	111
Αντικείμενο των οργανώσεων και γυναικεία συμμετοχή.....	115
Κατά φύλο συμμετοχή και χρονολογία ίδρυσης.....	120
Κατά φύλο συμμετοχή και αριθμός μελών.....	121
Κατά φύλο συμμετοχή και τρόπος λήψης αποφάσεων.....	122
Δικτύωση και κατά φύλο συμμετοχή.....	123
Κατά φύλο συμμετοχή και μεταβολή αντικειμένου την περίοδο της κρίσης.....	124
Κατά φύλο συμμετοχή και μεταβολή μελών την περίοδο της κρίσης.....	125
Συμμετοχή στους «Αγανακτισμένους» και σε λοιπές διαμαρτυρίες.....	126
4.2. Συμπεράσματα.....	128
Η κατά φύλο συμμετοχή ως παράγοντας διαφοροποίησης της εσωτερικής οργάνωσης και της δράσης των ομάδων.....	128
Η κοινωνία πολιτών ως προνομιακός χώρος πολιτικής συμμετοχής των γυναικών την περίοδο 2010-2014.....	129
Προς μια υπέρβαση των έμφυλων στερεοτύπων στην κοινωνία πολιτών;	133
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	
Μετασχηματισμοί στην αρ[ρ]ένα της κοινωνίας πολιτών.....	135
Διαπιστώσεις και ανοιχτά ερωτήματα.....	135
Βιβλιογραφία.....	139
Παράρτημα Ι	
Οργανώσεις.....	149
Παράρτημα ΙΙ	
Οδηγός Συνέντευξης.....	161
Παράρτημα ΙΙΙ	
Ευρετήριο Πινάκων και Γραφημάτων.....	165

Αρκτικόλεξα

ΑΜΕΑ: Άτομα με Αναπηρία

ΑΜΚΕ: Αστική Μη Κερδοσκοπική Εταιρεία

ΓΓΙΦ: Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων

ΕΥΑΘ: Εταιρεία Ύδρευσης και Αποχέτευσης Θεσσαλονίκης

ΚΑΛΟ: Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία

ΚΟΙΝΟ: Κοινωνικό Νόμισμα

ΚΟΙΝΣΕΠ: Κοινωνική Συνεταιριστική Επιχείριση

ΜΚΟ: Μη κυβερνητική/ες Οργάνωση/σεις

ΠΕΡΚΑ: Περιαστικές Καλλιέργειες

ΠΡΩΣΚΑΛΟ: Πρωτοβουλία για τη Συνεταιριστική και Αλληλέγγυα Οικονομία

ΣΠΑΜΕ: Συνεταιριστική Παράκαμψη Μεσαζόντων

ΤΑΙΠΕΔ: Ταμείο για την Αξιοποίηση της Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου

ΥΔΑΣ: Υπηρεσία Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το αντικείμενο του βιβλίου

Η κοινωνία πολιτών εμφανίζεται ως έννοια ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα σε κείμενα του Σκωτικού Διαφωτισμού όπως των Adam Smith και Adam Ferguson και στις αρχές και τα μέσα του 19ου αιώνα σε αυτά των Hegel, Karl Marx και Alexis de Tocqueville. Αναβίωσε ως όρος στις αρχές της δεκαετίας του 1990, για να περιγράψει την ανάπτυξη και λειτουργία των μη κερδοσκοπικών οργανώσεων σε δημοκρατικές κοινωνίες, αλλά και τη δράση ομάδων που έπαιξαν ρόλο στη διαδικασία εκδημοκρατισμού των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής. Πέρα από το ακαδημαϊκό επίπεδο, η έννοια επανήλθε και στην πολιτική στον χώρο της ανθρωπιστικής βοήθειας και μεταξύ των ίδιων των εθελοντών, με διάφορες χρήσεις και ερμηνείες. Στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης η σχέση του «τρίτου τομέα» με το κράτος και την αγορά αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας με έμφαση στη συζήτηση για την κοινωνία πολιτών ως παράγοντα βελτίωσης της ποιότητας της δημοκρατίας (Putnam, Leonardi και Nanetti, 1993). Παράλληλα γίνεται λόγος και για εμφάνιση μιας υπερεθνικής, ευρωπαϊκής κοινωνίας πολιτών (Keane, 2006).

Την τελευταία δεκαετία, η επίδραση της οικονομικής κρίσης στις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών άρχισε να απασχολεί τη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία. Οι μελέτες επισημαίνουν το οικονομικό πλήγμα που δέχθηκαν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις την περίοδο αυτή και αναζητούν συσχετίσεις των επιπτώσεων με το μέγεθός τους, το εύρος δράσης και το αντικείμενο των οργανώσεων. Αναδεικνύουν επίσης την εμβάθυνση των υφιστάμενων διαιρέσεων στο πεδίο της κοινωνίας πολιτών, οι οποίες εδράζονται σε γεωγραφική, κυρίως, βάση, όπως Ανατολή/Δύση, Βόρεια/Νότια Ευρώπη και αναπτυσσόμενες/αναπτυσσόμενες χώρες (Shahin, Woodward and Terzis, 2012· Hanfstaengl, 2010· Clark, 2011· Morreale, 2011· Salamon, Geller and Spence, 2009).

Όσον αφορά τη μη οργανωμένη κοινωνία πολιτών, η βιβλιογραφία που σχετίζεται με τα κοινωνικά κινήματα, τις οργανώσεις βάσης, την εναλλακτική και αλληλέγγυα οικονομία και τις τρέχουσες κινητοποιήσεις στην Ευρώπη, εστιάζει στον πολιτικό, παρά στον οικονομικό, χαρακτήρα της κρίσης. Οι ερευνητές συνδέουν την απογοήτευση των πολιτών από την επίσημη πολιτική διαδικασία με την κινητοποίηση της κοινωνίας πολιτών «από τα κάτω» και τη συμμετοχή σε μαζικές διαμαρτυρίες, μιλώντας για εναλλακτικές μορφές αντίστασης (Kousis and Paschou, 2017, σελ.142), άμεση κοινωνική δράση (Bosi and Zamponi, 2015) ή «υπόγεια πολιτική δράση» (subterranean politics) (Kaldor και Selchow, 2013). Προτάσσουν την πολιτική διάσταση αυτών των παραδειγμάτων, καθώς αυτά εισάγουν νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής, έχουν στενή σχέση με την καθημερινότητα και προτείνουν μια νέα αντίληψη για τη δημοκρατία. Περαιτέρω

μελέτες υπογραμμίζουν τους πολιτικούς, θεσμικούς και πολιτισμικούς παράγοντες οι οποίοι αλληλεπιδρούν με τις στερήσεις των πολιτών λόγω της κρίσης, οδηγώντας στο τρέχον κύμα συλλογικών διαμαρτυριών στην Ευρώπη (Ancelovich, 2015).

Παρότι, ωστόσο, οι παρούσες μελέτες παρέχουν χρήσιμα στοιχεία για την επίδραση της κρίσης στην οργανωμένη (μη κυβερνητικές οργανώσεις και άλλες οργανώσεις με νομικό τύπο) ή μη οργανωμένη κοινωνία πολιτών (οργανώσεις βάσης, μικρές, τοπικές και άτυπες συλλογικότητες), μικρή έμφαση έχει δοθεί στη συγκριτική ανάλυση των δύο αυτών πεδίων της κοινωνίας πολιτών. Περαιτέρω, η ενασχόληση με την οικονομική επίδραση της κρίσης στις οργανώσεις φαίνεται να αφήνει ανεξερεύνητους άλλους μετασχηματισμούς που προκύπτουν στο εσωτερικό τους, όπως η είσοδος ή η επικράτηση νέων υποκειμένων, συλλογικών και ατομικών, που ενεργοποιούνται με αφορμή την κρίση.

Τέτοιο παράδειγμα κινητοποίησης ατομικών υποκειμένων είναι οι γυναίκες, η συμμετοχή των οποίων στην κοινωνία πολιτών την περίοδο της κρίσης παραμένει άγνωστη. Παρότι σύγχρονες μελέτες έχουν αναδείξει την εμπέδωση του κοινωνικού κεφαλαίου των γυναικών σε μικρές, τοπικές οργανώσεις χωρίς τυπικό χαρακτήρα, (Lowndes, 2010· Adkins, 2010· Norris and Inglehart, 2010) και σε ad hoc συλλογικές διαμαρτυρίες, δεν έχει γίνει η απαραίτητη συσχέτιση με την άνθιση της άτυπης συλλογικής οργάνωσης την περίοδο της κρίσης που επισημαίνεται στη βιβλιογραφία, ώστε να ελεγχθεί εάν ενθαρρύνθηκε ή όχι η είσοδος των γυναικών στην αρένα της κοινωνίας πολιτών. Η παράλειψη αυτή συνδέεται και αναπαράγει την υπέρ των ανδρών μεροληψία κατά τη μελέτη της κοινωνίας πολιτών, όπως αυτή διατυπώνεται στη φεμινιστική κριτική των εννοιών της κοινωνίας πολιτών και του κοινωνικού κεφαλαίου (Adkins 2010· Bezanson 2010· Λεοντσίνη, 2010).

Όσον αφορά ειδικότερα την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα, είναι γνωστή η άποψη που επικράτησε στην επιστημονική συζήτηση περί «ατροφίας» της και ειδικότερα περί της αδυναμίας της να αναπτυχθεί μέσα στο διογκωμένο, υπερτροφικό και αναποτελεσματικό -ειδικά ως προς την εφαρμογή των μέτρων δημόσιας πολιτικής- ελληνικό κράτος (Μακρυδημήτρης, 2002· Μουζέλης, 2007, σελ. 107-114). Ένα τέτοιο κράτος, ενσωματώνοντας τον/την πολίτη σε κάθετα δίκτυα πελατειακών σχέσεων μέσω κομματικής ή ατομικής πατρωνίας, παρεμποδίζει την ανάπτυξη μιας ισχυρής κοινωνίας πολιτών. Επισημαίνονται επίσης η έλλειψη ικανού κοινωνικού κεφαλαίου και η μείωση του γενικότερου ενδιαφέροντος για την πολιτική, ενώ η κύρια αντίληψη για το είδος της σχέσης κράτους και κοινωνίας πολιτών φαίνεται να είναι αυτή ενός παιγνίου «μηδενικού αθροίσματος» (Βούλγαρης, 2006, σελ. 17, 19).

Οι αδυναμίες αυτής της προσέγγισης έχουν αναδειχθεί ήδη πριν από την έλευση της κρίσης από σειρά μελετών και εμπειρικών ερευνών που κατέδειξαν, κατ' αρχάς, την ανάπτυξη ισχυρών θυλάκων της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα, όπως το συνδικαλιστικό κίνημα, και την ύπαρξη μιας άλλης, άτυπης μορφής συλλογικής οργάνωσης που, ενώ δεν περιβάλλεται κάποιο νομικό τύπο, εντούτοις υπονοεί την ύπαρξη δεσμών

μεταξύ των πολιτών, οι οποίοι δεν μπορούν να αγνοηθούν από τη θεωρητική συζήτηση (Σωτηρόπουλος, 2004).

Την περίοδο της οικονομικής κρίσης η άποψη για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα φαίνεται να μεταστρέφεται. Η εμφάνιση ποικίλων κινήσεων κοινωνικής αλληλεγγύης πυροδότησε νέα σειρά ερευνών (Σημίτη, 2014· Μπουρίκος, 2013· Μπουρίκος και Σωτηρόπουλος 2014· Simiti, 2017, Σωτηρόπουλος, 2017, Αφουξενίδης και Γαρδίκη, 2014), οι οποίες αναφέρονται στον οργανωσιακό πολλαπλασιασμό ιδίως όσον αφορά τα πεδία της πρόνοιας, της υγείας και της εκπαίδευσης και ανατρέπουν το στερεότυπο περί ατροφίας, φτάνοντας πολλές φορές στη διαμετρικά αντίθετη άποψη, αυτήν της έκρηξης της κοινωνίας πολιτών και ιδιαίτερα αυτής που οργανώνεται από τη βάση. Και πάλι, ωστόσο, η ένταση και η επίδραση της άτυπης οργάνωσης δεν καταγράφεται και δεν αναλύεται επαρκώς σε σχέση με την τυπική, ενώ το ιδεολογικό πρόσημό της αποτελεί το κύριο αντικείμενο μελέτης, παραγκωνίζοντας συχνά άλλες πτυχές των οργανώσεων, όπως η ικανότητά τους να προσελκύουν και να ενεργοποιούν συγκεκριμένες ομάδες πολιτών, για παράδειγμα τις γυναίκες. Παρότι δε η συμμετοχή των γυναικών στο πλήθος των νέων συλλογικοτήτων και οργανώσεων που προέκυψαν εν μέσω της κρίσης έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας (Κακεπάκη, 2013), δεν έχει εξεταστεί επαρκώς η επιρροή της συμμετοχής αυτής στη δράση και τα χαρακτηριστικά των οργανώσεων.

Το παρόν βιβλίο στοχεύει να συμβάλει στην επιστημονική συζήτηση για τον ρόλο και τη λειτουργία της κοινωνίας πολιτών σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, παρέχοντας δεδομένα από την Ελλάδα, τη χώρα που αντιμετώπισε –και συνεχίζει να αντιμετωπίζει– μια κρίση χωρίς προηγούμενο στην οικονομική ιστορία των αναπτυσσόμενων οικονομιών σε περίοδο ειρήνης (Matsaganis και Leventi, 2014).

Οι πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν μέσω των πακέτων διάσωσης οδήγησαν σε πρωτοφανείς περικοπές στους μισθούς του δημοσίου τομέα, τις συντάξεις και τις κοινωνικές παροχές και σε άνευ προηγουμένου περικοπές στους κατώτατους μισθούς. Λόγω της πτώσης της ζήτησης, πολλές επιχειρήσεις πτώχευσαν ή μετέφεραν την έδρα τους στο εξωτερικό, γεγονός που οδήγησε σε μια σωρευτική συρρίκνωση του ΑΕΠ κατά 25% για την περίοδο 2008-2013, εξαιρετικά υψηλά ποσοστά ανεργίας που έφτασαν το 25% (και 60% σε νέους και νέες) και την αύξηση του κινδύνου της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (36% για το έτος 2013). Τα πρότυπα φτώχειας μετατοπίστηκαν από τις μεγαλύτερες ηλικίες προς τις νεότερες και τα κύματα μετανάστευσης εργατικού δυναμικού αυξήθηκαν κατακόρυφα την περίοδο 2008-2015 (Giannitsis και Zografakis, 2018).

Μέσα σε αυτό το οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον, η παρούσα μελέτη καταγράφει μεταβολές και μετασχηματισμούς εντός της κοινωνίας πολιτών και διερευνά τη συσχέτισή τους με αυτό. Εστιάζει στην ανάδυση και εδραίωση νέων δρώντων σε επίπεδο οργανώσεων και ατόμων στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Η μελέτη υιοθετεί μια νεο-γκραμισιανή προσέγγιση, η οποία αντιλαμβάνεται την

κοινωνία πολιτών ως αρένα ή σφαίρα του εποικοδομήματος, μέσα στην οποία λαμβάνει χώρα η συγκρότηση της πολιτισμικής ηγεμονίας και η αμφισβήτησή της μέσω κοινωνικών και πολιτικών πρακτικών αντίστασης. Η προσέγγιση αυτή είναι πρόσφορη για την ανάδειξη των αντιθετικών τάσεων στο εσωτερικό της κοινωνίας πολιτών και εξυπηρετεί ως προς τη θεωρητική αντιμετώπιση οργανώσεων που φέρουν αντισυστημικά χαρακτηριστικά, λειτουργούν ανταγωνιστικά προς τις ιεραρχίες της αγοράς κι επιδιώκουν την ανασυγκρότηση των κοινωνικών δεσμών. Σε αντίθεση με θεωρήσεις που ακολουθούν την παράδοση του Alexis de Toqueville και αποδίδουν στην κοινωνία πολιτών γενικά a priori χαρακτηριστικά, η προσέγγιση του Gramsci (1999) δίνει έμφαση στο στοιχείο του ιστορικού χαρακτήρα της κοινωνίας πολιτών και την αντιμετωπίζει ως συνάρτηση των κοινωνικών σχηματισμών μιας ορισμένης περιόδου, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση της περιόδου 2008-2014.

Για τη διευκόλυνση της διερεύνησης και κατανόησης των αντιθετικών τάσεων εντός της κοινωνίας πολιτών, η μελέτη κάνει χρήση της αναλυτικής διάκρισης μεταξύ τυπικών και άτυπων οργανώσεων και προβαίνει σε μια σύγκριση των δύο πεδίων, αναδεικνύοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και τη διαφορετική ανταπόκρισή τους στην κρίση, ρίχνοντας φως σε εκείνες τις συλλογικότητες που αντιτίθενται στην απόκτηση τυπικής νομικής υπόστασης. Ωστόσο, τα πεδία της άτυπης και τυπικής κοινωνίας πολιτών δεν αντιμετωπίζονται ως ενιαία και ομοιογενή σύνολα αλλά ως γενικές κατηγορίες. Αυτές περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα οργανώσεων με σημαντικές διαφοροποιήσεις αλλά και με ομοιότητες, που διατρέχουν οριζόντια τις δύο κατηγορίες, οδηγώντας έτσι στην ανάδειξη του παραδείγματος των αντι-οργανώσεων και αξιοποιώντας την αντίστοιχη έννοια (Burrell και Morgan, 1979) στο πεδίο της κοινωνίας πολιτών.

Επιπροσθέτως η παρούσα εργασία χρησιμοποιεί τη διάκριση μεταξύ οργανώσεων στη βάση του «φύλου» τους και συγκεκριμένα στη βάση της συμμετοχής του φύλου στον διοικητικό πυρήνα τους, στοχεύοντας στη διερεύνηση της ενεργοποίησης των γυναικών στην κοινωνία πολιτών την περίοδο της κρίσης. Καθώς οι γυναίκες, σύμφωνα με την οικεία βιβλιογραφία, θεωρείται ότι έχουν μειωμένη πολιτική συμμετοχή σε σχέση με αυτή των ανδρών (Παντελίδου, 2014), τουλάχιστον όσον αφορά τις συμβατικές μορφές πολιτικής εμπλοκής όπως η συμμετοχή σε κόμματα και συνδικάτα (Κακεπάκη, 2013), η έντονη δραστηριοποίησή τους σε οργανώσεις και συλλογικότητες την περίοδο της κρίσης σηματοδοτεί μια κρίσιμη μεταβολή, που συνδέεται με τη γενικότερη συζήτηση για τη σχέση κοινωνίας πολιτών και δημοκρατίας.

Βασικό επιχείρημα της παρούσας μελέτης είναι ότι η άτυπη και η αντι-οργάνωση μαζί με την ενεργοποίηση των γυναικών αποτέλεσαν κρίσιμους μετασχηματισμούς που επηρέασαν περαιτέρω τη δράση των οργανώσεων, αλλάζοντας ριζικά το τοπίο της κοινωνίας πολιτών την περίοδο της κρίσης. Σε γκραμισιανούς όρους, οι μετασχηματισμοί αυτοί είναι ενδεικτικοί της αμφισβήτησης της κυρίαρχης ηγεμονίας και της συγκρότησης αντι-ηγεμονιών εντός της κοινωνίας πολιτών.

Η Θεσσαλονίκη ως περιβάλλον έρευνας

Η Θεσσαλονίκη ως περιβάλλον έρευνας διαθέτει μια σειρά χαρακτηριστικών τα οποία ενθαρρύνουν αλλά και αναχαιτίζουν την εμφάνιση και δράση των οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών. Οι διάφορες όψεις του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι δημιουργούν μια σειρά από αντιθέσεις, που αναδεικνύουν τον σύνθετο και δυναμικό χαρακτήρα της πόλης.

Ως βασικός παράγοντας διαμόρφωσης της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης, στενά συνδεδεμένος με την ανάπτυξη δεσμών εμπιστοσύνης και κοινωνικότητας, αναδείχθηκε η μικρή κλίμακα και ο τρόπος οργάνωσης των χρήσεων της πόλης. Η συγκέντρωση πληθώρας χρήσεων στο κέντρο της δίνει τη δυνατότητα στους πολίτες να γνωρίσουν και να συμμετέχουν στις δράσεις των ομάδων, ενώ οι προσωπικοί δεσμοί που αναπτύσσονται ενθαρρύνουν κατ' αρχήν την ένταξη τους σε αυτές. Ταυτόχρονα οι ομάδες έχουν δυνατότητα εύκολης δικτύωσης, ανταλλαγής τεχνογνωσίας και οργάνωσης κοινών δραστηριοτήτων.

Παράλληλα η πληθώρα των αφηγήσεων για τη Θεσσαλονίκη δημιουργεί πολλαπλά πεδία κοινωνικότητας. Η ποικιλία ταυτοτήτων της ίδιας της πόλης, η πόλη ως «φοιτητούπολη», «φτωχομάνα», «σταυροδρόμι πολιτισμών» κ.ο.κ. ανταποκρίνεται σε μια σειρά διαφορετικούς ρόλους και πληθυσμούς, παρέχοντας εύφορο έδαφος για την ανάπτυξη της συλλογικής έκφρασης ατόμων με κοινές πεποιθήσεις και σκοπούς. Η θέση της πόλης στον πολιτικό και διοικητικό χάρτη της χώρας της προσδίδει περαιτέρω ρόλους, όπως εκείνον της «συμπρωτεύουσας» ή του «κέντρου της βόρειας Ελλάδας και των Βαλκανίων», ενθαρρύνοντας την ανάπτυξη παραδοσιακών ομάδων πίεσης που απευθύνονται προς τα κέντρα εξουσίας. Από την άλλη πλευρά η Θεσσαλονίκη βρίθει κρατικών θεσμών χωρίς επιτελικές αρμοδιότητες καθώς η ενίσχυση της τοπικής αυτοδιοίκησης σε επίπεδο αρμοδιοτήτων αναιρείται στην πράξη από την έλλειψη πρόβλεψης του αντίστοιχου προϋπολογισμού. Δημιουργείται έτσι ο ρόλος της «αδικημένης πόλης» σε σχέση με την πρωτεύουσα. Σε συνδυασμό με τη μεγάλη πτώση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων λόγω της οικονομικής κρίσης, η αντίφαση «μεγάλο αλλά αναποτελεσματικό κράτος» γίνεται ιδιαίτερα ορατή στη Θεσσαλονίκη, πράγμα που δημιουργεί ευρύ πεδίο για τη δράση φορέων της κοινωνίας πολιτών, οι οποίοι στη βάση της αυτο-οργάνωσης καλούνται να λειτουργήσουν συμπληρωματικά προς το κράτος ή υποκαθιστώντας το.

Μια άλλη όψη του περιβάλλοντος της έρευνας, σχετική με την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, είναι η πολιτική ταυτότητα της πόλης, ιδίως την περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση. Από τη μακροχρόνια επικράτηση της δεξιάς παράταξης στον Δήμο και την Περιφέρεια επί μία εικοσιπενταετία σε συνδυασμό με την παρουσία τοπικών αρχόντων με έντονη επιρροή στην πολιτική ζωή της πόλης - όπως ο πρώην Νομάρχης και Περιφερειάρχης Παναγιώτης Ψωμιάδης, ο πρώην Δήμαρχος Βασίλης Παπαγεωργόπουλος και ο Μητροπολίτης Ανθιμος- αναδεικνύεται μια συντηρητική ταυτότητα. Σημείο καμπής αποτελεί η εκλογή στη δημαρχία του Γιάννη Μπουτάρη

το 2010, η οποία αποτελεί το επιστέγασμα πολυετών προσπαθειών και διακομματικών συμμαχιών πολιτών και συσσωματώσεων για ανατροπή του προηγούμενου καθεστώτος. Η εκλογή αυτή προέκυψε και υποστηρίχθηκε από τις συλλογικότητες της πόλης και, σε συμβολικό επίπεδο, σηματοδότησε τη μεταστροφή της πολιτικής ταυτότητας της Θεσσαλονίκης προς πιο προοδευτικές αντιλήψεις διακυβέρνησης. Λειτουργήσε δε ως ορόσημο για τη στροφή σε μια εξωστρεφή διοίκηση του Δήμου, ανοιχτή σε συνεργασίες με τις ομάδες της πόλης, γεγονός που ενθαρρύνει τον εθελοντισμό και τη συμμετοχή.

Η άποψη αυτή συμβαδίζει με τα δείγματα της συλλογικής δράσης στην πόλη την περίοδο 2009-2014, κατά την οποία παρατηρούνται πρωτοβουλίες της κοινωνίας πολιτών που αφορούν είτε μεταϋλιστικές αναζητήσεις, όπως η προστασία του περιβάλλοντος, της ελευθερίας έκφρασης κ.ο.κ., είτε τον τομέα της αυτοδιαχείρισης, των εναλλακτικών μορφών συναλλαγής και της κοινωνικής οικονομίας. Κάποιες από αυτές αποτελούν συνέχεια μιας πορείας ανάπτυξης των οργανώσεων που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1990, με την αναβίωση της έννοιας της κοινωνίας πολιτών και της αντίληψης περί συμμετοχής στον δημόσιο διάλογο. Κάποιες άλλες πρωτοβουλίες γεννήθηκαν ή αναπτύχθηκαν πιο πρόσφατα· αυτές προήλθαν από την ανάγκη ανταπόκρισης και αντίδρασης στα νέα οικονομικά δεδομένα και σε μια σειρά πολιτικών που θίγουν έναν βασικό πυρήνα αγαθών και δικαιωμάτων, πολύ πιο πρώιμων από εκείνα των μεταϋλιστικών αναζητήσεων των αμέσως προηγούμενων ετών. Παράδειγμα τέτοιας αντίδρασης είναι το άτυπο δημοψήφισμα που διενεργήθηκε το 2014, με τη συμμετοχή 218.002 πολιτών, το οποίο και ανέδειξε με συντριπτική πλειοψηφία (98%) την αντίθεση των πολιτών στην ιδιωτικοποίηση του νερού. Άμεσο αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος θεωρήθηκε η δήλωση περί επανεξέτασης της διαδικασίας για την αξιοποίηση της ΕΥΑΘ.¹

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος ότι η αλλαγή στην ηγεσία του Δήμου και η πτώση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων ως επακόλουθο της οικονομικής κρίσης αποτελούν τις μεγαλύτερες αλλαγές που συντελέστηκαν στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης την περίοδο 2009-2014 και ότι αυτές αλληλεπιδρούν άμεσα με την κοινωνία πολιτών της πόλης. Η αλληλεπίδραση αυτή φαίνεται μέσω της διαμόρφωσης δύο κυρίως τάσεων: η πρώτη είναι η ενθάρρυνση των παραδοσιακών και ήδη υφιστάμενων ομάδων της κοινωνίας πολιτών, οι οποίες επιδιώκουν τη συνομιλία με το κράτος, αναζητούν κρατική χρηματοδότηση και έχουν τυπικό χαρακτήρα (χωρίς ωστόσο να αποκλείονται και άτυπες αυτοχρηματοδοτούμενες ομάδες, που προβάλλουν αιτήματα ακολουθώντας τα υφιστάμενα κανάλια επικοινωνίας με το κράτος). Η δεύτερη είναι η ανάπτυξη της αυτο-οργάνωσης και της δράσης εκτός των παραδοσιακών καναλιών συνεργασίας με το κράτος και κάθε είδους κρατικής χρηματοδότησης ή συνεργασίας και στοχεύουν στη ανάπτυξη νέων παραδειγμάτων και παράλληλων δομών δράσης και μορφών αντίστασης,

1. Όπως αναφέρεται σε σχετική δήλωση-ανακοίνωση το ΤΑΙΠΕΔ, σεβόμενο τους νομικούς θεσμούς, αλλά και τις αντιδράσεις της τοπικής κοινωνίας θα προχωρήσει στο αμέσως επόμενο διάστημα σε επανεξέταση της διαδικασίας αξιοποίησης της ΕΥΑΘ (Μακεδονία και Ημερησία 01/07/2014).

καταφεύγοντας πολλές φορές σε αντισυμβατικά μέσα. Η παράλληλη συνύπαρξη των δύο τάσεων καθιστά εφικτή τη συγκριτική ανάλυση της δράσης των παραδοσιακών και εκείνης των εναλλακτικών οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών της Θεσσαλονίκης και την ανίχνευση ενδείξεων για το ποια τάση επικρατεί την περίοδο αναφοράς.

Η στάση των ομάδων απέναντι στο κράτος σε συνδυασμό με την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων των κατοίκων και των αφηγήσεων για την πόλη, τη στροφή σε μια πιο φιλική και προοδευτική τοπική αυτοδιοίκηση και την οικονομική κρίση λειτουργούν παράλληλα, συνθέτοντας μια πολυποίκιλη και ετερόκλητη κοινωνία πολιτών με πλήθος αντικειμένων, σκοπών και διάφορα επίπεδα συνομιλίας με το κράτος. Από την άποψη αυτή η επιλογή της Θεσσαλονίκης ως μελέτης περίπτωσης επιτρέπει την παρακολούθηση της κοινωνίας πολιτών σε μεσο-επίπεδο και προσφέρεται για τη γενίκευση των τάσεων και όψεων της κοινωνίας πολιτών και τη σύνδεσή τους με το σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον της χώρας.

Μεθοδολογία-περιγραφή δείγματος

Η αποτύπωση της κοινωνίας πολιτών στην Ελλάδα αποτελεί μια απαιτητική διαδικασία, καθώς δεν υφίστανται επίσημοι φορείς ή ενοποιημένα αρχεία καταγραφής του συνόλου των οργανώσεων σε εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο. Οι βάσεις δεδομένων είναι ελάχιστες, ελλιπείς και κατακερματισμένες και η ερευνητική τους αξιοποίηση δυσχεραίνεται από την έλλειψη συνέχειας και ενιαίου τρόπου καταχώρισης. Οι δυσκολίες εντείνονται στην περίπτωση των άτυπων οργανώσεων, οι οποίες συνήθως διαφεύγουν του ερευνητικού ραντάρ.

Το παρόν βιβλίο βασίζεται κατά το μεγαλύτερο μέρος σε πρωτογενή επιτόπια έρευνα στο νομό Θεσσαλονίκης, στο πλαίσιο εκπόνησης σχετικής διδακτορικής διατριβής στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πραγματοποιήθηκε ένας συνδυασμός έρευνας αρχείων στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης, διεξαγωγής προσωπικών συνεντεύξεων με μέλη πενήντα οργανώσεων της πόλης και προσωπικής συμμετοχής σε επιλεγμένες δράσεις,² με σκοπό μια ευρύτερη οπτική

2. Ενδεικτικά αναφέρονται οι δράσεις: ανταλλακτικό παζάρι της οργάνωσης Δίκτυο Ανταλλαγής (ΚΟΙ. ΝΟ) και του Αγροτικού Παντοπωλείου Καλαμαριάς, δράσεις ευαισθητοποίησης της οργάνωσης «Street Panthers», γενικές συνελεύσεις των οργανώσεων ΠΕΡ.ΚΑ και «Συνέλευση Κατοίκων Κέντρου», σεμινάριο της οργάνωσης «Λαϊκό Πανεπιστήμιο Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας», εορταστικές εκδηλώσεις για το «Ποδηλατικό Καρναβάλι» (το 2011 και το 2013) από την οργάνωση «Γυμνή Ποδηλατοδρομία», δράσεις παροχής ειδών ανάγκης σε άστεγους από την οργάνωση «Θεσσαλονίκη Αλλιώς», συμμετοχή στην «Ημέρα των χρωμάτων» της οργάνωσης ΣΦΗΝΑ, στην «Ρομπυ βιβλιοθήκη» της οργάνωσης «Why not» (Σεπτέμβριος 2011). Επίσης εκδηλώσεις που συνδιοργανώθηκαν από περισσότερες συσσωματώσεις, όπως η διεκδίκηση της πεζοδρόμησης της Αγίας Σοφίας στις 8/2/2013 (οργανώσεις Θεσσαλονίκη Αλλιώς, Ένωση για τα Δικαιώματα των Πεζών, Παιδιά εν Δράσει, Σχεδία στην πόλη, Διεθνής Γυμνή Πο-

του φαινομένου της κοινωνίας πολιτών στο πλαίσιο ενός «μεθοδολογικού τριγωνισμού» (Mason, 2003). Για την παρατήρηση του φαινομένου της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη και τη συμμετοχή σε αυτό ήταν απαραίτητη η εκεί διαμονή της γράφουσας το διάστημα 2011-2013.

Η έρευνα αρχείων αφορά στους χειρόγραφους καταλόγους εγγραφής σωματείων που ιδρύονται και δραστηριοποιούνται στον νομό Θεσσαλονίκης από το 1990 έως και το 2012.³ Όσον αφορά την κατηγοριοποίηση των σωματείων και την εξακρίβωση του αντικειμένου τους, χρησιμοποιήθηκαν πληροφορίες που αντλήθηκαν από επίσημα και ανεπίσημα αρχεία, διαδικτυακές πύλες και τους ιστότοπους των οργανώσεων,⁴ καθώς επίσης και τον Τύπο.

Την κύρια πηγή δεδομένων της παρούσας μελέτης αποτέλεσαν οι προσωπικές συνεντεύξεις με μέλη (ηγέτες, ιδρυτικά και βασικά στελέχη) πενήντα εθελοντικών οργανώσεων.

Η συνέντευξη ως ερευνητικό εργαλείο χρησιμοποιήθηκε σε συνδυασμό με την προσωπική συμμετοχή και την έρευνα Τύπου και ενημερωτικού υλικού. Η συνέντευξη ήταν καθοδηγούμενη και ημι-δομημένη, πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια ερωματολογίου/οδηγού συνέντευξης (Παράρτημα II) και τη χρήση μαγνητοφώνου. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης προβλέφθηκε το στάδιο της ελεύθερης συζήτησης, το οποίο

δηλατοδρομία, Πολύχρωμοι Ποδηλάτες, Ποδηλατικό Καρναβάλι, Street Panthers, Δίκτυο Εθελοντικών Οργανώσεων Θεσσαλονίκης, Why not;, Οικολογική Κίνηση Θεσσαλονίκης, στο 14ο Αντιρατσιστικό Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης (Ιούνιος 2012), στο Greenway Festival Θεσσαλονίκης (Σεπτέμβριος 2014) (οργανώσεις Vegan Θεσσαλονίκης, Διεθνής Γυμνή Ποδηλατοδρομία και μία σειρά συνεταιρισμών και Κοιν.Σ.Επ.), συναυλίες στην κατάληψη «Σχολείο», ιδρυτική συνάντηση του «Ανοιχτού Δικτύου για τη Δωρεάν Διάθεση Προϊόντων στη Θεσσαλονίκη» (Απρίλιος 2013) (οργανώσεις ΑΛΛΟΣΤΡΟΠΟΣ, Αγροτικό παντοπωλείο Καλαμαριάς, Bioscoop, Συνέλευση κατοίκων Καλαμαριάς, Συντροφία) κ.ο.κ.

3. Η έρευνα στα σωματεία κατέστη δυνατή μόνον έως το έτος 2012, καθώς μετά από αυτή τη χρονολογία μεταβλήθηκαν οι αρμοδιότητες των δικαστηρίων, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται ελάχιστες νέες ιδρύσεις ανά έτος, που δεν αντιστοιχούν στον πραγματικό αριθμό ιδρύσεων. Στα ευρήματα δεν εξετάζεται το αδήλωτο «ποσοστό θανάτου» (Howard, 2005) των οργανώσεων. Ευελπιστούμε η χρήση δεδομένων των τελευταίων ετών να ελαχιστοποιεί τον κίνδυνο να συγκαταλέγονται στις μετρήσεις πολλά σωματεία που έχουν ήδη διαλυθεί.

4. Συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκαν: το Εθνικό Μητρώο Φορέων Κοινωνικής Φροντίδας του Ιδιωτικού Τομέα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, το Ειδικό Μητρώο Εθελοντικών ΜΚΟ που τηρούνται στο υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, το Μητρώο Περιφερειακών Ενοτήτων Φορέων Κοινωνικής Φροντίδας του Ιδιωτικού Τομέα μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα που τηρείται στις κατά τόπους περιφερειακές ενότητες, το Μητρώο Οργανώσεων της ΥΔΑΣ (Hellenic Aid) που υπάγεται στο υπουργείο Εξωτερικών, ο κατάλογος Γυναικείων Οργανώσεων και ΜΚΟ της ΓΓΙΦ, η Ελληνική Πλατφόρμα ΜΚΟ για την Ανάπτυξη και η Ομοσπονδία Εθελοντικών ΜΚΟ.

Επίσης πληροφορίες αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα Ελληνικού Κέντρου Προώθησης του Εθελοντισμού με διακριτικό τίτλο «antheros.gr», από το Δίκτυο Εθελοντικών Οργανώσεων Θεσσαλονίκης και το Δίκτυο Κινήσεων Θεσσαλονίκης καθώς και τις ιστοσελίδες και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης της μεγάλης πλειοψηφίας των οργανώσεων.

ακολούθησε τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου και παρείχε στους ερωτώμενους την ευκαιρία να μιλήσουν για ό,τι είχε κεντρική σημασία για εκείνους σε σχέση με το θέμα (Ιωσηφίδης, 2008, σελ. 46 Bell, 1997, σελ. 147). Σταχυολόγηση των δηλώσεων αυτών έχουν παρατεθεί σε διάφορα σημεία κατά την παρουσίαση των ευρημάτων με σκοπό τη συμπλήρωση και ερμηνεία τους.

Για τον προσδιορισμό του δείγματος χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της χιονοστιβάδας [snowball sample] μέχρι το σημείο κορεσμού του πεδίου (Harris και Young, 2009), σε συνδυασμό με πληροφορίες που αντλήθηκαν από την έρευνα στα αρχεία του πρωτοδικείου, την προσωπική παρατήρηση και την έρευνα Τύπου.⁵ Οι αρχικές συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στα τέλη του 2011 με μέλη συλλογικοτήτων με έντονη παρουσία στην πόλη, όπως οι Γυμνοί Ποδηλάτες, οι Πολίτες κατά της Υποθαλάσσιας και το Δίκτυο Ακρίβεια Στοπ, οι οποίες παρέπεμψαν⁶ σε άλλες τυπικές και άτυπες οργανώσεις είτε ευθέως είτε μέσω σχετικών ερωτημάτων της συνέντευξης. Η διαδικασία αυτή συνεχίστηκε, έως ότου κρίθηκε ότι έχει επιτευχθεί ένας ικανοποιητικός βαθμός αποτύπωσης των οργανώσεων της άτυπης κοινωνίας πολιτών στην πόλη της Θεσσαλονίκης μέχρι και τις αρχές του 2014. Η ίδια μέθοδος τηρήθηκε και στην περίπτωση των τυπικών οργανώσεων, ως συμπληρωματική της έρευνας Τύπου, της παρατήρησης και της έρευνας αρχείου, έτσι ώστε να προσδιοριστεί και να εμπλουτιστεί το δείγμα για τις προσωπικές συνεντεύξεις.

Η διαμόρφωση του δείγματος από το πλήθος των οργανώσεων που εντοπίστηκαν έγινε βάσει ορισμένων κριτηρίων. Πρώτο κριτήριο ήταν η ίση αναλογία τυπικών και άτυπων οργανώσεων, έτσι ώστε να καθίσταται δυνατή μια συγκριτική ανάλυσή τους.

Το δεύτερο κριτήριο αφορά την ενεργό δράση. Οι οργανώσεις που εντοπίστηκαν ήταν πολυάριθμες· ωστόσο είναι χαρακτηριστικό ότι, μετά από τετραετή έρευνα πεδίου στη Θεσσαλονίκη, τα ονόματα των ίδιων οργανώσεων άρχισαν να επαναλαμβάνονται στις αναφορές στον Τύπο, στις αφίσες, στις εκδηλώσεις και στις συνεντεύξεις. Το δείγμα συμπληρώθηκε και από κάποιες οργανώσεις με αρκετά περιορισμένη δράση, όπως, για παράδειγμα, ομάδες αυτοβοήθειας, ή από ιστορικές οργανώσεις της πόλης, η δράση των οποίων υπήρξε καθοριστική για την πορεία της κοινωνίας πολιτών στη Θεσσαλονίκη, όπως οι Πολίτες κατά της Υποθαλάσσιας.

Βασικό κριτήριο επιλογής υπήρξε τέλος η ύπαρξη κάποιου αιτήματος, άμεσου ή

5. Για τη μεθοδολογία της έρευνας της «κρυφής» ή άτυπης δραστηριότητας της κοινωνίας πολιτών, βλ. Soteri-Proctor και Smith, 2003 και McCabe, Phillimore και Mayblin, 2010.

6. Η παραπομπή από πλευράς οργανώσεων έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη σχέσης εμπιστοσύνης με την επόμενη οργάνωση. Δεν έλειψαν βεβαίως και περιπτώσεις συσσωματώσεων οι οποίες αρνήθηκαν τη συνέντευξη, άλλοτε ήδη από το πρώτο αίτημα της ερευνήτριας και άλλοτε μετά από συζήτηση στο συντονιστικό τους όργανο. Οι βασικοί λόγοι ήταν η πρόσφατη εμφάνιση των ομάδων, η έλλειψη εξωστρέφειας και η δράση τους εκτός των ορίων του νόμου. Άλλοτε προτάχθηκαν ιδεολογικοί λόγοι και η έλλειψη εμπιστοσύνης στην ακαδημαϊκή έρευνα εν γένει.

έμμεσου, ανεξαρτήτως του τρόπου διαχείρισής του και της ύπαρξης απεύθυνσης προς το κράτος ή όχι. Η ύπαρξη αιτήματος αντιμετωπίστηκε με μια διασταλτική οπτική και μετά από την πρώτη συζήτηση με τις οργανώσεις. Ως αιτήματα θεωρήθηκαν, μεταξύ άλλων, η αλλαγή του τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας και η αντίσταση στις πολιτικές λιτότητας, που οδήγησαν στην ανάγκη ίδρυσης των οργανώσεων, η προώθηση του συνεταιριστικού εγχειρήματος και της αλληλέγγυας κοινωνικής οικονομίας κ.ά.

Τέλος, ρόλο έπαιξε και η σχετική διαφοροποίηση των οργανώσεων του δείγματος ως προς το αντικείμενό τους.

Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων συντελέστηκε σε τρία κύματα: το μεγαλύτερο μέρος τους πραγματοποιήθηκε μεταξύ Νοεμβρίου 2011 και Ιουλίου 2012, δύο έγιναν τον Μάιο του 2013⁷ και το τρίτο κύμα συνεντεύξεων (18) διεξήχθη μεταξύ Αυγούστου 2013 και Φεβρουαρίου 2014.⁸ Συμπληρωματικές διευκρινίσεις και μαρτυρίες των συνεντευξιζόμενων που σχετίζονται με τις έμφυλες όψεις των οργανώσεων ελήφθησαν το 2019, στο πλαίσιο σχετικής μεταδιδακτορικής έρευνας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Το δείγμα περιλαμβάνει εννέα σωματεία, δεκατέσσερις αστικές μη κερδοσκοπικές εταιρείες, δύο κοινωνικές συνεταιριστικές επιχειρήσεις και είκοσι πέντε οργανώσεις χωρίς νομική προσωπικότητα.

Το αντικείμενο των οργανώσεων καλύπτει μια σειρά από θεματικές οι οποίες, για την παρουσίασή τους, δύνανται να οργανωθούν σε πέντε γενικές κατηγορίες με βάση το κύριο αντικείμενό τους (Παράρτημα Ι)· η πρώτη αφορά ομάδες που έχουν ως σκοπό την προώθηση της οικολογίας και την προστασία του περιβάλλοντος, των ζώων και της άγριας ζωής, την παροχή φροντίδας σε οικόσιτα ή άγρια ζώα, την προστασία της χλωρίδας, την προώθηση εναλλακτικών μέσων μεταφοράς. Η δεύτερη συγκεντρώνει ομάδες που σχηματίστηκαν με αφορμή την αντίδραση σε συγκεκριμένες πολιτικές και αποφάσεις του κράτους, όπως την κίνηση ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού και της διαχείρισης των απορριμμάτων, κατά της υποθαλάσσιας αρτηρίας, κατά των διοδίων, της αύξησης των τιμών των εισιτηρίων, κατά του «χαρατσιού» της ΔΕΗ. Η τρίτη κατηγορία αφορά τη διεκδίκηση, προστασία και αναβάθμιση του δημόσιου χώρου, δηλαδή την αναβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος, τη διεκδίκηση της χρήσης πρώην στρατοπέδων από τις κοινότητες, την ανακατάληψη του δημόσιου χώρου και την προστασία των πεζών. Στην τέταρτη κατηγορία υπάγονται ομάδες συνηγορίας που απευθύνονται σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (παιδιά και νέοι, κακοποιημένες γυναίκες, μονογονείς, τυφλοί, ΑΜΕΑ, LGBT κοινότητα, άποροι, ανασφάλιστοι) είτε παρέχοντας φροντίδα

7. Πρόκειται για τις συνεντεύξεις των κοινωνικών συνεταιριστικών επιχειρήσεων ΣΠΑΜΕ και ΆΛΛΟΣΤΡΟΠΟΣ.

8. Για να μειωθεί ο κίνδυνος της διάστασης των απαντήσεων λόγω της χρονικής απόστασης ανάμεσα στις συνεντεύξεις, κάποιες από τις πληροφορίες συμπληρώθηκαν με επανάληψη των ερωτημάτων προς τις ομάδες σε μεταγενέστερη ημερομηνία με σκοπό την επικαιροποίηση των στοιχείων..

ή/και διαμεσολαβώντας για τα δικαιώματά τους. Τέλος, η πέμπτη κατηγορία αφορά ομάδες που προωθούν νέες μορφές οργάνωσης της καθημερινότητας και των συναλλαγών, όπως τη συνεταιριστική και αλληλέγγυα οικονομία, τα ανταλλακτικά νομίματα, την κοινωνική διαχείριση δημόσιων αγαθών και την παράκαμψη μεσαζόντων.

Όσον αφορά τους/τις συνεντευξιαζόμενους/ες, ο συνολικός τους αριθμός ήταν 47.⁹ Από αυτούς/ές οι 23 ήταν γυναίκες και οι 24 άνδρες. Ποσοστό 46,8% των συνεντευξιαζόμενων ήταν ιδρυτικά μέλη, 44,7% μέλη των διοικητικών συμβουλίων ή του συντονιστικού τους πυρήνα και 8,5% απλά μέλη της ομάδας. Οι οργανώσεις εκπροσωπούνται από βασικά στελέχη (μέλη του ΔΣ και ιδρυτικά μέλη) σε ποσοστό άνω του 90%.

Περισσότερα από τα μισά μέλη των οργανώσεων (ποσοστό 53,2% του δείγματος) έχουν καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη, ενώ το υπόλοιπο 46,8% είναι κάτοικοι της πόλης για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Το μεγαλύτερο ποσοστό (21,3%) ανήκει στην ηλικιακή ομάδα 31-35 ετών, ακολουθούν οι ηλικιακές ομάδες 41-45 (19,1%), 46-50 (17%) και 51-55 ετών (14,9%). Το 76,6% των μελών συγκεντρώνονται στην 25ετία 31-55 ετών, ενώ οι ηλικίες κάτω των 30 και άνω των 56 υποεκπροσωπούνται.

Η πλειοψηφία του δείγματος (ποσοστό 80%) είναι απόφοιτοι/ες ιδρύματος τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Από αυτούς ποσοστό 46,8% είναι απόφοιτοι/ες ΑΕΙ και ποσοστό 8,5% απόφοιτοι ΤΕΙ, το 19,1% του δείγματος κατέχουν μεταπτυχιακό τίτλο και το 6,4% διδακτορικό τίτλο. Ποσοστό 4,3% είναι απόφοιτοι/ες ιδρύματος μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και το 15% απόφοιτοι Λυκείου.

Όσον αφορά την επαγγελματική κατάσταση το μεγαλύτερο ποσοστό των ερωτηθέντων δήλωσαν ελεύθεροι επαγγελματίες (29,8%)· ακολουθούν οι μισθωτοί του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα με ίσα ποσοστά (από 23,4%). Τέλος, ποσοστό 18,1% δήλωσαν άνεργοι, ενώ ένας συνεντευξιαζόμενος δήλωσε συνταξιούχος.

Ορισμοί: «Τυπικές» και «άτυπες» «οργανώσεις»

Στην επιστημονική συζήτηση σχετικά με την εννοιολόγηση και την ποσοτικοποίηση της κοινωνίας πολιτών ο ορισμός της *οργάνωσης* αναφέρεται συχνά ως ενδεικτικός για το πόσο ευρεία ή στενή είναι η έννοια της κοινωνίας πολιτών που υιοθετείται, καθώς και για την κανονιστική ή αναλυτική προσέγγιση της μελέτης. Στα κυριότερα εγχειρήματα χαρτογράφησης της κοινωνίας πολιτών είναι κοινή η αντίληψη ότι η *οργάνωση* θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως κοινωνιολογική και όχι ως νομική έννοια. Αυτό σημαίνει ότι ως αναπόσπαστο μέρος της κοινωνίας πολιτών θα πρέπει να λογίζονται και οι άτυπες, μη εγγεγραμμένες σε επίσημα αρχεία οργανώσεις, που διαθέτουν κάποια ευδιάκριτα όρια,

9. Κάποια μέλη εκπροσώπησαν παραπάνω από μία οργανώσεις.

όπως για παράδειγμα τη δυνατότητα διάκρισης ανάμεσα σε μέλη και μη, κάποια εσωτερική οργανωσιακή δομή, κάποια αντοχή στον χρόνο και μια σχετική σταθερότητα στόχων (Salamon and Anheier, 1996, σελ. 2· Sokolowski and Salamon 2005, σελ. 236). Υπ' αυτή την έννοια η παρούσα μελέτη κάνει χρήση της λέξης *οργάνωση* για όλες τις συσσωματώσεις που πληρούν τα ανωτέρω κριτήρια, χωρίς διάκριση με βάση τη νομική τους μορφή, ενώ αργότερα αξιοποιείται ο όρος της *αντι-οργάνωσης*, ο οποίος αναφέρεται στο οικείο κεφάλαιο.

Ειδικότερα, ως *τυπική* κοινωνία πολιτών στην παρούσα μελέτη ορίζεται το σύνολο των οργανώσεων που διαθέτουν νομική προσωπικότητα, έχουν δηλαδή ιδρυθεί σύμφωνα με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα και έχουν εγγραφεί σε δημόσιο βιβλίο στο αρμόδιο πρωτοδικείο (ή ειρηνοδικείο). Η κυριότερη μορφή τυπικής οργάνωσης είναι τα σωματεία· υπάρχουν επίσης η αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία (ΑΜΚΕ), το ίδρυμα και, πιο πρόσφατα, η κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση (ΚΟΙΝΣΕΠ) ως παράδειγμα κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας.¹⁰

Ως *άτυπη* κοινωνία πολιτών νοείται το σύνολο των συσσωματώσεων εκείνων που διαθέτουν κοινό σκοπό και μια συνέχεια στον χρόνο, ωστόσο δεν έχουν αποκτήσει κάποια νομική προσωπικότητα για λόγους που θα αναλυθούν στο οικείο κεφάλαιο. Λόγω της μη υπαγωγής τους στις ρυθμίσεις του Αστικού Κώδικα, οι οργανώσεις αυτές δεν εγγράφονται στο πρωτοδικείο και δεν καταγράφονται σε συγκεκριμένα αρχεία, γεγονός που τις καθιστά πολλές φορές αόρατες. Στο παρόν βιβλίο οι άτυπες οργανώσεις περιγράφονται και με τους όρους *συσσωμάτωση*, *ομάδα* και *πρωτοβουλία*.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο όρος *άτυπη οργάνωση* δεν θα πρέπει να συγχέεται με τυχόν άτυπες σχέσεις εργασίας μεταξύ των οργανώσεων και του προσωπικού τους, μεγάλο μέρος του οποίου μπορεί να απασχολείται εθελοντικά. Τέτοιες εθελοντικές σχέσεις εργασίας απαντώνται όχι μόνο σε άτυπες οργανώσεις, αλλά και σε μεγάλο μέρος τυπικών οργανώσεων, όπως προκύπτει από την οικεία βιβλιογραφία, ενώ η τάση της εθελοντικής εργασίας στις τυπικές οργανώσεις την τριετία 2011-2013 ήταν αυξητική (Χουλιάρης και Πετρόπουλος, 2015, σελ. 17επ.).¹¹

Η διάκριση ανάμεσα σε τυπικές και άτυπες οργανώσεις ταυτίζεται με τη διάκριση σε οργανωμένη και μη οργανωμένη κοινωνία πολιτών.

10. Οι Κοιν.Σ.Επ περιλαμβάνονται στην έννοια της κοινωνίας πολιτών ως παραδείγματα της κοινωνικής αλληλέγγυας οικονομίας, καθώς ο οικονομικός σκοπός τους δεν κυριαρχεί αλλά, αντίθετα, υποτάσσεται στην κοινωνική τους αντίληψη. Οι κοινωνικές σχέσεις στη βάση της αναδιανομής και της αμοιβαιότητας είναι καθοριστικές στις πρακτικές που υιοθετούν, ενώ παράγουν συλλογικότητες που συγκρούονται με την καπιταλιστική λογική της αγοράς. Για την έννοια της κοινωνικής αλληλέγγυας οικονομίας, σε αντιδιαστολή με την κοινωνική οικονομία βλ. περισσότερα σε Psimitis, 2016.

11. Σε έρευνα που διενεργήθηκε σε πλήθος 157 σωματείων και ΑΜΚΕ στην Ελλάδα για τα έτη 2011-2013 διαπιστώθηκε ότι κατά μέσο όρο οι οργανώσεις απασχολούσαν το 2013 περίπου 125 εθελοντές, τακτικούς ή περιστασιακούς. Για περαιτέρω ανάλυση βλ. στο <https://greekcivilsocietynetwork.wordpress.com/results/> (τελευταία ενημέρωση: 21/1/2020).

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη δομείται σε τρία κυρίως μέρη. Στο πρώτο μέρος, (Κεφάλαιο 1) γίνεται μια παρουσίαση του βασικού θεωρητικού πλαισίου που διέπει το βιβλίο και, πιο συγκεκριμένα, της προβληματικής της έννοιας της κοινωνίας πολιτών και της σχέσης της με το κράτος, καθώς και της φεμινιστικής κριτικής στην έννοια. Ακολουθεί η παράθεση βιβλιογραφίας για την κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα, με έμφαση στην περίοδο της κρίσης.

Το δεύτερο μέρος (Κεφάλαια 2, 3) επικεντρώνεται στην ανάλυση του βασικού μετασχηματισμού στην κοινωνία πολιτών σε επίπεδο οργανώσεων, αυτόν της αύξησης και επικράτησης της άτυπης οργάνωσης ως καναλιού συλλογής και διαχείρισης αιτημάτων. Ειδικότερα, στο Κεφάλαιο 2 παρουσιάζονται τα ευρήματα της έρευνας αρχείων για τα σωματεία της κοινωνίας πολιτών των τελευταίων ετών στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό να εξακριβωθούν οι τάσεις ίδρυσης σωματείων από το 1990 έως το 2012. Ακολουθεί η κατηγοριοποίηση των οργανώσεων αυτών με βάση τη θεματική τους αναφορά για την περίοδο 2000-2012 και η ανάλυση της εξέλιξης κάθε κατηγορίας μέσα στον χρόνο. Δίνεται έμφαση στην τριετία 2010-2012 και ερευνάται η επίδραση της οικονομικής κρίσης στις οργανώσεις με βάση τη σχέση τους με το κράτος.

Στο Κεφάλαιο 3 παρατίθενται τα ευρήματα των προσωπικών συνεντεύξεων που διεξήχθησαν με εκπροσώπους οργανώσεων της κοινωνίας πολιτών, με βασικό άξονα τη συγκριτική ανάλυση ανάμεσα στις τυπικές και άτυπες οργανώσεις. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στον λόγο επιλογής του τύπου της οργάνωσης, ο οποίος αντανακλά τις βασικές αντιλήψεις των ομάδων και τη στάση που προσδοκούν να διαμορφώσουν μέσα στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Περαιτέρω εξετάζονται οι τάσεις και μεταβολές που παρατηρήθηκαν στις οργανώσεις κατά την περίοδο της έρευνας και η σύνδεσή τους με την οικονομική κρίση.

Το τρίτο μέρος εστιάζει στον δεύτερο σημαντικό μετασχηματισμό που έχει επέλθει σύμφωνα με την παρούσα μελέτη στην κοινωνία πολιτών, και αφορά την ενεργοποίηση των γυναικών σε οργανώσεις που συλλέγουν και διαχειρίζονται αιτήματα την περίοδο της κρίσης. Έτσι, στο Κεφάλαιο 4 παρουσιάζονται τα ευρήματα των προσωπικών συνεντεύξεων και παρακολουθείται η συμμετοχή των γυναικών στις οργανώσεις και συλλογικότητες. Ειδικότερα, στο μέρος αυτό αναλύεται η κατά φύλο συμμετοχή στον οργανωτικό πυρήνα των ομάδων και η συσχέτισή της με το αντικείμενο και τη δράση τους. Με βάση τα ευρήματα της πρωτογενούς έρευνας εξετάζεται περαιτέρω εάν και κατά πόσον η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών στις οργανώσεις λειτουργεί ανατρεπτικά στις έμφυλες ιεραρχίες και σηματοδοτεί τη μεταβολή στους όρους εκπροσώπησης των γυναικών στην πολιτική διαδικασία ή, αντίθετα, την αναπαράγει.

Τέλος, στα Παραρτήματα I, II και III παρουσιάζονται ο οδηγός συνέντευξης, στοιχεία των συνεντευξιαζόμενων οργανώσεων και ευρετήριο πινάκων και γραφημάτων.